

ПОСТИЖЕНИЯ И ПРАКТИКИ ПРИ ВЪВЕЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ ПО ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ В УЧИЛИЩАТА

Румяна Цветанова Витнъова

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов

Катедра „Финанси и кредит“

e-mail: rumu.vit@gmail.com, rumu_vit@abv.bg

Резюме: На преден план в настоящото изследване са проучването и установяването на постиженията и добрите практики в областта на образованието по финансова грамотност в училищата в Европейския съюз от позицията на възможностите за подобряване чрез тях на съществуващите ресурси в България, на учебните програми, практики и начини за въвеждане на нови по-ефективни образователни модели в българските училища.

Най-важните характеристики на настоящото изследване могат да се систематизират в следните направления:

- Реализиране на проучване и анализ на особено актуален и значим проблем за България и региона, защото придобиването на знания и умения, свързани с финансовата грамотност, ще става все по-необходимо и важно за бъдещето.

- Чрез събраните данни се очертават насоките за устойчива промяна и мащаб на интервенциите в системата на училищното образование в България и предполагат необходимостта от засилване на националните политики за финансова грамотност, включително и чрез разработване на дигитални инструменти за постигане на индивидуална финансова устойчивост.

Основните резултати от проучването разкриват перспективите и доказват необходимостта от повече, разнообразни и иновативни интервенции и ресурси в областта на обучението по финансова грамотност в училищата при подбиране на най-подходящите и достъпни за тази цел инструменти и механизми.

Резултатите от изследването са ориентир за програмите по финансова грамотност, преподавани в учебните заведения, които би следвало да способстват за бъдещата практическа и житейска реализация на младите хора.

Ключови думи: финансова грамотност, финансово образование.

JEL: G530.

ACHIEVEMENTS AND PRACTICES IN INTRODUCING FINANCIAL LITERACY EDUCATION IN SCHOOLS

Rumyana Tsvetanova Vitnova

D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov

Department of Finance and Credit

e-mail: rumu.vit@gmail.com, rumu_vit@abv.bg

Abstract: At the forefront of this article is the study and identification of achievements and good practices in the field of financial literacy education in schools in the European Union from the standpoint of opportunities to improve existing resources in Bulgaria, curricula, practices and ways to implement new more effective educational models in Bulgarian schools.

The most important features of the present study can be systematized in the following areas:

- Realization of research and analysis of a particularly topical and significant problem for Bulgaria and the region, because the acquisition of knowledge and skills related to financial literacy will become increasingly necessary and important for the future.
- The collected data outline guidelines for sustainable change and scale of interventions in the school system in Bulgaria and suggest the need to strengthen national policies for financial literacy, including by developing digital tools to achieve individual financial sustainability.

The main results of the study reveal the prospects and prove the need for more, diverse and innovative interventions and resources in the field of financial literacy education in schools in selecting the most appropriate and accessible tools and mechanisms.

The results of the research are a guide for financial literacy programmes taught in educational institutions, which should contribute to the future practical and life realization of young people.

Key words: financial literacy, financial education.

JEL: G530.

През последните десетилетия всички държави, включително и страните от Европейския съюз, стават все по-загрижени за нивото на финансова грамотност на своите граждани и по-специално на младите хора. Тази загриженост произтича от притесненията, свързани с потенциалното въздействие от свиването на публичните и частните социални придобивки, демографските промени и усложняването и разширяването на финансовите продукти и услуги. Към тези прогресиращи тенденции се добавя и въздействието на настоящата икономическата криза, породена от световната пандемия. Така голяма част от младите хора още в училищна възраст са принудени да вземат самостоятелни финансови решения в качеството си на потребители на финансови услуги.

Обект на изследването е съвкупността от потребители на финансови услуги в училищна възраст в Европа. Предмет на изследването са интервенциите за повишаване на финансовата грамотност на младите хора. Водещата изследователска теза се формулира, както следва: На база проучването и установяването на постиженията и добрите практики в областта на образованието по финансова грамотност в училищата в Европейския съюз е възможно подобряване на съществуващите ресурси в България, на учебните програми, практики и начини за въвеждане на нови по-ефективни образователни модели в българските училища.

На основата на дефинираните обект, предмет и теза целта на настоящата разработка е да очертае насоките за устойчива промяна и мащаб на интервенциите в системата на училищното образование в България и необходимостта от засилване на националните политики за финансова грамотност.

1. Международни постижения и активности в областта на финансовото образование в училищата

Практиките при въвеждане на образование по финансова грамотност в училищата са обвързани и са следствие от дългогодишната активност и целенасочена политика на международни организации като Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР), Световната банка, както и от международни форуми като Групата на двайсетте (Г-20) и на ниво Европейски съюз.

Най-важните постижения в областта на образованието по финансова грамотност в училищата могат да се обобщят, като се проследят първостепенните документи, основополагащите актове и ефективната международната активност.

От техния преглед е видно, че политиките за финансово обучение са свързани с това, то да започва възможно най-рано и да бъде включено в учебните програми. Публикациите относно ролята на училищата разглеждат предизвикателствата, свързани с въвеждането на финансовото образование в училищата, предоставят практически насоки и казуси за подпомагане на създателите на политики, както и сравнителен анализ на съществуващите образователни рамки. Качеството и ефективността се проследяват чрез регулярно оценяване на училищното образование навсякъде по света.

На европейско ниво още през 2007 г. Европейската комисия публикува Съобщение относно финансовото образование, в което са определени 8 основни принципи, които да подпомагат заинтересованите страни в усилията им за предприемане на мерки и осъществяване на програми за финансово образование, което включва училищата – публичните власти, доставчиците на финансови услуги, организации на потребителите, работодателите и други.

Основните принципи за изготвяне на висококачествени програми за финансово образование са формулирани, както следва:

Принцип 1: Финансовото образование трябва да се предоставя и разпространява на всички етапи от живота на постоянна основа.

Принцип 2: Програмите за финансово образование трябва да са внимателно насочени към определени потребности на гражданите. За да се постигне тази цел, трябва да се направят предварителни изследвания за сегашното състояние на финансовата култура на гражданите, за да се определят въпросите, които трябва да бъдат разгледани на първо място. Програмите трябва да бъдат лесно достъпни и достъпни в подходящо време.

Принцип 3: Потребителите трябва да получат икономическо и финансово образование, колкото се може по-рано, като се започне в училище. Националните власти трябва да предвидят включването на финансовото образование като задължителна част от учебно-образователните програми.

Принцип 4: Програмите за финансово образование трябва да включват общи инструменти за повишаване обществената информираност по отношение на необходимостта от разбиране на финансовите проблеми и рисковете.

Принцип 5: Финансовото образование, предоставяно от доставчици на финансови услуги, трябва да се предлага в условия на равнопоставеност, прозрачност и обективност. Трябва да се следи, то винаги да отговаря на интересите на потребителите.

Принцип 6: Преподавателите по финансовите въпроси трябва да разполагат с ресурси и със съответната подготовка, така че да предоставят с увереност и успех програмите за финансово образование.

Принцип 7: Трябва да се насърчи координирането между заинтересованите лица на национално ниво, с цел да се постигне ясно определяне на ролята на всяко едно от тях, да се улесни обменът на опит и да се рационализират и подредят по степен на важност ресурсите. Международното сътрудничество между доставчиците трябва да се задълбочи, за да улесни обменът на най-добри практики.

Принцип 8: Предоставящите финансово образование трябва да оценяват редовно и, ако е необходимо, да актуализират ръководените от тях програми, за да ги приведат в съответствие с най-добрите практики в тази област.

Както е видно от направения кратък преглед на международните постижения и активности в областта на финансовото образование в училищата, през последните десетилетия всички държави, включително и страните от Европейския съюз, стават не само все по-загрижени, но и все по-отговорни за нивото на финансова грамотност на своите граждани и особено на младите хора, с оглед все по-динамичната и комплексна среда, в която те ще трябва сами да поемат отговорността за своето финансово бъдеще.

Всички тези съвременни предизвикателства водят до заключението, че за да се подпомогнат младите в процеса на вземане на финансови решения, те трябва да бъдат подготвени, трябва да познават и разбират добре финансовите концепции и рисковете. Така финансовата грамотност в световен мащаб започва все повече да се счита за основно житейско умение, което е нужно да се придобива още в училище, тъй като учениците стават все по-независими от семействата си.

Финансовото образование в училище трябва да спомага на първо място за намаляване на различията в нивата на финансовата грамотност, произтичащи от различия в социално-икономическия статус на учениците, на второ, за потенциално намаляване на неравенството в доходите, когато тези ученици станат възрастни. И на трето, но не и последно място, в края на задължителното си училищно образование повечето ученици трябва да вземат решение, дали да продължат обучението си или не. За целта от тях се изисква да притежават най-различни умения, голяма част от които естествено са свързани с финансовата сфера.

2. Достижения и успешни практики при въвеждане на финансово образование в училищата

Ефективните примери и практики при въвеждане на образование по финансова грамотност в училищата в Европейския съюз като правило са свързани с успешното разработване и прилагане на национални стратегии и адекватни програми за финансово образование. Тези примери са предпоставка за позитивни прогнози за въвеждане на училищни програми по финансова грамотност и в България след приемане на Национална стратегия за финансова грамотност на Република България (2021-2025 г.) и Плана за действие към нея.

В последващото изложение ще бъдат характеризирани три примера за такива практики.

Първият пример е от Латвия за въведения План за действие за засилване на защитата на потребителите и повишаване на финансовата грамотност в Азербайджан и Латвия през 2009 – 2010 г.

Един от основните изводи, които произтичат от Плана за действие, разработен в Латвия, е, че на всеки 3 – 5 години е необходимо да се провежда изследване на изходното ниво на финансовата грамотност, за да може да се измери колко ефективна е системата за финансово образование и да се провери дали провежданите програми дават необходимите резултати. Освен проучванията на общата финансова култура, на всеки 3 – 5 години трябва да се провеждат и специални диагностични тестове на учениците в училищата, за да може да се определи как те възприемат финансовите въпроси и парите като цяло. Държавата следва да е отговорна за изграждането на финансовата грамотност на децата през цялото време на обучението им в училищата. Групата на учениците е разделена на няколко подгрупи по възраст, за които да се разработят специфични стандарти за финансова грамотност.

След като са разработени тези нива на финансова грамотност, се подготвят и специални насоки и препоръки за учителите, които да включат в своите уроци различни финансови въпроси и казуси.

Вторият пример идва от Великобритания, където една от основните програми, разработени в Обединеното кралство като част от Националната стратегия за финансова грамотност, е свързана с финансовото образование в училищата. От 2014 г. финансовото образование е включено в задължителната учебна програма за училищата във Великобритания. То се преподава като част от предмета по гражданско образование за 11 – 16 годишните ученици и като част от предмета математика за учениците между 5 и 14 години.

Това постижение е резултат от дългогодишни усилия, като за целта още през 2011 г. е инициирана онлайн петиция в подкрепа на включването на финансовото образование в учебната програма. Петицията е подкрепена

от повече от 100 000 души, като това довежда до парламентарни обсъждания по въпроса и създаване на парламентарна работна група по финансово образование от всички партии. Въпреки това постижение задължителната учебна програма се прилага в около половината училища в Обединеното кралство.

Националната учебна програма по финансова грамотност във Великобритания включва няколко компонента:

- Гражданско образование (11 – 16-годишна възраст). Неговата цел е да подsigури младите хора със знания, умения и разбиране, за да играят ефективна роля в обществения живот, а от 2014 г. е включено и финансово образование. Националната програма изтъква, че една от целите на гражданското образование е да предостави на учениците умения и възможност да управляват парите си на ежедневна база, ден за ден, и да планират за бъдещите си финансови нужди. На учениците се преподава за функциите и приложенията на парите, значението и практиката на бюджетирането, управлението на риска, приходи и разходи, кредити и дългове, застраховки, спестявания и пенсии, финансови продукти и услуги и как публичните средства се набират и изразходват.

- Като част от предмета математика, лични финанси се преподават в повечето ключови етапи от образователния цикъл. В началното училище се преподава за парите като единица за измерване и като начин за решаването на проблеми. Учениците на възраст от 7 – 10 години се въвеждат във финансовите концепции. В средното училище финанси се преподават по математика чрез решаване на проблеми, съотношения и темпове на изменение, но без вероятности.

Ключово е и подпомагането на учителите да се справят с финансовото образование на учениците от всички възрасти, като се разработват множество разнообразни ресурси като: играта Money Marathon за учениците от средните училища, която може да бъде използвана в рамките на три 30-минутни уроци с интерактивен набор от тестове и дейности и викторина. My Money Week се организира от Pфeg (Образователна организация по лични финанси) за началните и средните училища и се провежда в цяла Великобритания. За началното образование е предназначено Ръководство на Pфeg за парите, което предоставя множество идеи за дейности с учениците от началните класове до горния курс. То включва реалистични и творчески начини, учениците да учат за парите в класната стая и включително съдържа указания към родителите за това, как да говорят с най-малките деца за пари.

Интерес представлява и примера от Германия. Там са реализирани множество инициативи за повишаване на финансовата грамотност на населението и особено за млади хора. Една от тях е „Rund ums Geld“ (Всичко за парите) – един различен вид наръчник за парите. Младите хора се потапят

в една история, вземат свои собствени решения и по този начин влияят върху това, как се развива действието.

Друга инициатива е „Schul/Banker“ – тя представлява конкурс за ученици на възраст 16 – 19 години, ангажирани в управлението на една въображаема банка. Това е бизнес игра, в която младите играчи могат да придобият практически опит за икономиката и пазара на труда. Трите най-добри отбора печелят непарични награди за играчите и парични награди за своите училища (до 5 000 EUR). Над 50000 ученици и над 4 000 училища са взели участие в конкурса, който е стартирал още през 1998 г.

Освен изброените дотук методи и начини за повишаване на финансовата грамотност на децата и младите хора в училищна възраст съществуват и множество други канали, чрез които да се достига до тях.

Една от най-популярните международни инициативи е Глобалната седмица на парите. В нея участват училища, университети, министерства, финансови институции, членове на гражданското общество и младежта от цял свят. Тя е стартирана и координирана от Child and Youth Finance International.

Целта ѝ е да научи децата и младежите относно парите, спестяването, намирането на работа, предприемачеството и други основни неща от финансовата грамотност чрез забавни и интерактивни дейности. Броят на участващите страни непрекъснато нараства след стартирането на инициативата през 2012 г.

През 2019 г. участие са взели цели 152 държави, но поради световната пандемия през 2020 г. инициативата е отложена. За първи път в историята Световната седмица на парите през 2021 се проведе изцяло в дигитална среда.

Европейската банкова федерация организира своя инициатива – Европейска седмица на парите. Тя цели да повиши знанията на обществото за финансовата грамотност и да подобри финансовото образование на учениците от началните и средните училища. Седмицата се състои от серия от събития в страните-участнички. Седмицата стартира през 2015 г., а през 2019 страните участнички вече са над 30, включително и България.

3. Ресурси и програми по финансова грамотност в училищното образование в Република България

В тази част от изследването са представени резултатите от систематизирането на съществуващите досега ресурси за финансово образование и техните източници. Цел на този анализ тук ще бъдат всички ресурси и техните доставчици, които се фокусират върху образователни програми, свързани са и се доставят в училищата и българската образователна система.

Броят на актуалните към момента и включени тук ресурси в областта на финансовата грамотност е по-скоро условен. Могат да се обобщят две основни групи, които са водещи: интернет базирани ресурси и присъствени обучения под формата на образователни програми.

Основната група са интернет базирани ресурси – над половината от всички. Те придобиват все по-голяма актуалност и популярност по време на обученията от разстояние в електронна среда за всички ученици и училници през 2020 и 2021 г.

Възможностите за онлайн активности са интернет сайтове, медии, платформи, блогове, уебинари, както и Facebook активности. Някои от популярните са MoitePari.bg, SmartMoney.bg, Semeinifinansi.bg, Tvoitefinansi.bg, Spesti.li, Pensiopedia.bg, Investor.bg, Profit.bg, pariteni.bg, FinCity.bg, izbiram.bg и други. Анализът показва, че по-голямата част от интернет сайтовете са активни и в социалните мрежи.

Сайтът www.finansovogramoten.bg включва най-изчерпателната база данни в страната на съществуващите ресурси в областта на финансовата грамотност и приложение за оценка на личната финансова грамотност. Сайтът служи за платформа за обявяване на нови инициативи, както и за търсене на подходящи партньори. През 2019 започна проект "Финансова грамотност в библиотеките", в който Фондация "Инициатива за финансова грамотност" заедно с партньори от четири европейски държави разработиха платформа за обучение.

В интернет ресурсите включвам и уеббазирани приложения за управление на личен бюджет – myPocket.bg и portfeil.bg.

Интересна възможност е онлайн играта за управление на лични финанси "Mission: Rentier" с достъп срещу заплащане. Друг ресурс, подходящ за обучение на малки деца, е сайт, предлагащ система за обучение по финансова грамотност FiGram.bg.

Сред интернет базираните ресурси включвам и приложения за оценка на личната финансова грамотност. Банка ДСК развива като приложение „Речник на термините“ и образователната онлайн игра за повишаване финансовата грамотност на ученици и техните родители „Национална финансиада“, чиито първи кръгове са изцяло онлайн.

Пощенска банка е включена с кампанията „Финанси по ноти“ – фейсбук базирани активности, а Прокредитбанк поддържа на сайта си полезна потребителска информация в рамките на дългогодишната си инициатива „ПРОзрачно“.

Ще обърна внимание и на интернет базираните ресурси, които представляват „раздел“ в интернет страница. Например, в част от интернет медиите фигурира редовно поддържан раздел „Лични финанси“ - www.dnevnik.bg, www.capital.bg, www.money.bg, www.economic.bg, www.manager.bg.

Важен информационен източник за българските ученици е образователният портал с видеоуроци KhanAcademy, в чието преведено на български съдържание има част, посветена на финансите и финансовата грамотност. В популярния сайт www.ucha.se има раздел с видеофилми, създадени по проект „Моят живот, моите финанси“ на фондация „Инициатива за финансова грамотност“ и „Джуниър Ачийвмънт България“.

Все по-открояваща се е тенденцията, социалните мрежи да се използват като водещ комуникационен канал, особено когато целевата група е сред младежката аудитория. Пример за това са инициативите на НАП „Влез в час с данъците“ и серия видеоуроци по данъчна грамотност за ученици, които залагат в голяма степен на социалните мрежи Фейсбук и YouTube.

През последните две години активно е присъствието в интернет пространството на удобни възможности за обучение като уебинари, онлайн обучения и други. Със сигурност възможностите на този канал ще бъдат все по-активно използвани и в бъдеще. Голяма част от „доставчиците“ на интернет базирани ресурси са активни и по отношение на друг вид ресурси, като предлагат и присъствени обучения.

За съжаление в България образователните програми в училищата представляват около една трета от всички ресурси в страната. Много са различни като мащаб и устойчивост на образователната интервенция – от дългосрочни програми до сравнително епизодични прояви като семинари и лекции.

Досега основна роля в областта на обученията при младежите има Джуниър Ачийвмънт България (ДАБ). Те предлагат четири програми в областта на финансовата грамотност, които са устойчиви във времето и със сравнително висок обхват на интервенцията. Освен финансови състезания и уебинари ДАБ инициират въвеждане на програма за обучение по финансова грамотност в училищата „Практични финанси“ и съответно обучение на учители по нея.

Атрактивна, мащабна и ефективна е инициативата на НАП „Влез в час с данъците“, която отбелязахме с активно присъствие в социалните мрежи и която се комбинира с присъствено обучение. Образователният проект на НАП е насочен към ученици във възрастовата група 14 – 18-годишни, осъществява се от 100 души – доброволци, служители на НАП в 28 областни града.

Висшето училище по застраховане и финанси (ВУЗФ) имат програма също насочена към по-големите ученици, която изнасят периодично в училищата, а Стопанската академия „Димитър А. Ценов“ в Свищов обучи през 2021 учители от цялата страна, които ще предадат знанията си по финансова грамотност на своите колеги и на ученици от 5 до 10 клас. Интересна е и инициатива на библиотека „Л. Каравелов“, гр. Русе – „Забавна финансова грамотност“, чрез която се предлагат присъствени обучения за деца и младежи.

Асоциация „Интегра“ работят по системата на международната фондация „Aflatoun“ и провеждат обучение по финансова грамотност на деца предимно в Бургаски регион. Също интересен подход реализират от Общински детски комплекс – Средец, Бургас, към който са организирани кръжоци по финансова грамотност за деца на възраст 5 – 7 години.

Фондация „Инициатива за финансова грамотност“ присъства с програмата „Моят живот, моите финанси“ и с двете нови програми – финансови работилници за тийнейджъри „За парите и други важни неща. „Тийн“ и финансови работилници за деца от първи до шести клас „За парите и други важни неща. Първи стъпки“, реализирани с подкрепа на NN България. По нея е разработена иновативна методология за преподаване на финансови знания – посредством игри и симулации. По тях се обучават учители от цялата страна.

Институцията, която провежда най-устойчивата във времето програма за финансово обучение на ученици, е Комисията за финансов надзор. Нейната програма „Небанков финансов сектор“ се провежда ежегодно от 2004 г. Въпреки устойчивостта си, тази инициатива е сравнително малка като мащаб – в обучението ежегодно участват около 30 ученици. КФН организират и други обучения, например ежегоден семинар в Стопанската академия „Димитър А. Ценов“, Свищов.

Българската фондова борса (БФБ) – София също има инициативи в областта, като сред тях е играта „Улица на парите“. Игровата форма е в основата и на „Левчето“ – инвестиционна присъствена игра, организирана периодично от AIESEC. Също на игровия елемент са заложили от компанията „Leadersplay“, които предлагат платени обучения по финансова грамотност за деца.

Анализът на ресурсите разкрива интересен факт – целевата група на студентите остава на практика неадресирана. Активни в тази област са малко висши учебни заведения, като сред тях се отличава ВСУ „Черноризец Храбър“.

4. Дефицити при въвеждането на образователни програми по финансова грамотност в училищното образование в Република България

Въпреки изброените множество програми и обучителни активности, както онлайн, така и в присъствена форма, като цяло интервенцията в България не е достатъчно систематична и мащабна, съдейки по резултатите на българските ученици от глобалните измервания на финансовата грамотност. Това е така, защото въпреки големия брой и разнообразни активности в повечето случаи те са еднократни и се провеждат епизодично през годината или са адресирани до малък брой участници. Сред тях има такива,

от които се ползват по-голям кръг лица и са сравнително устойчиви във времето, както и такива, които са ограничени по отношение на обхвата и имат по-скоро епизодичен характер.

Но дори и за устойчивите, периодично провеждащи се през годините, по-голяма част от предложените обучителни програми са предвидени за кратка продължителност във времето, например един срок или няколко занимания в избрани училища в страната. Голяма част се преподават от необучени преподаватели. А ако се осъществяват от доброволци, те много често са различни във времето. На обучителните програми, предлагани дотук в българските училища, им липсва цялостна осмисленост, систематичност, последователност, дълбочина, надграждане и дълготрайност във времето. По този начин предлагани, до учениците действително се достига само до най-общи познания, без да се тренират умения и става невъзможно да се търси позитивна промяна в поведението и нагласите им в бъдеще.

Положителни тенденции и практики обаче има. С въвеждането от МОН на предмета „Технологии и предприемачество“ в училищните програми от първи клас започва да се адресира въпросът за финансовото образование на децата и младежите. В рамките на предмета са включени теми, свързани с развиване на умения за управление на личните финанси и информираност относно различните видове финансови продукти.

Позитивно развитие на ситуацията следва да се очаква в резултат на въвеждането и на предмета „Предприемачество“ в училищата, както и на програмата за иновации в средните училища на Министерството на образованието и науката и в съответствие с новия Закон за предучилищното и училищното образование от 2016 г., която дава възможност да се въведе в училищното образование в България самостоятелен учебен предмет Финансова грамотност.

Както вече отбелязахме, в България няма съпоставими изследвания на финансовата грамотност, чрез които да се измерват промени в нивото на финансовите знания и умения, промени в тенденции и нагласи. Това с най-пълна сила важи за измерванията на нивото на финансова грамотност на младите хора, обучаващи се във формалната образователна система.

Ще припомня също, че през последните десетилетия Програмата за международно оценяване на ученици PISA се утвърди като международно призната мярка за качеството и ефективността на училищното образование навсякъде по света.

В последното измерване на PISA 2018 участват около 600 000 ученици от 79 държави и региони на възраст 15 – 16 години, в това число и около 5300 български ученици. Учениците от 20 държави, сред които и България, се включват в допълнителен модул „Финансова грамотност“. А в настоящия етап на изследването, който се подготви за 2021, но поради световната пандемия ще се проведе през 2022 г., участват около 90 държави и региони.

Целта на този модул финансова грамотност е да се определи притежават ли младите хора необходимите знания и умения, за да взимат информирани решения по финансови въпроси, както и да управляват разумно парите си.

Средният резултат на учениците в държавите от ОИСР е показателят, спрямо който се анализират постиженията на учениците в отделните държави. Техният среден резултат е 505 точки, а средният резултат на българските ученици е 432 точки, посочени в Таблица 1.

Таблица 1

Разпределение на средните резултати по модул „Финансова грамотност“ по държави и региони

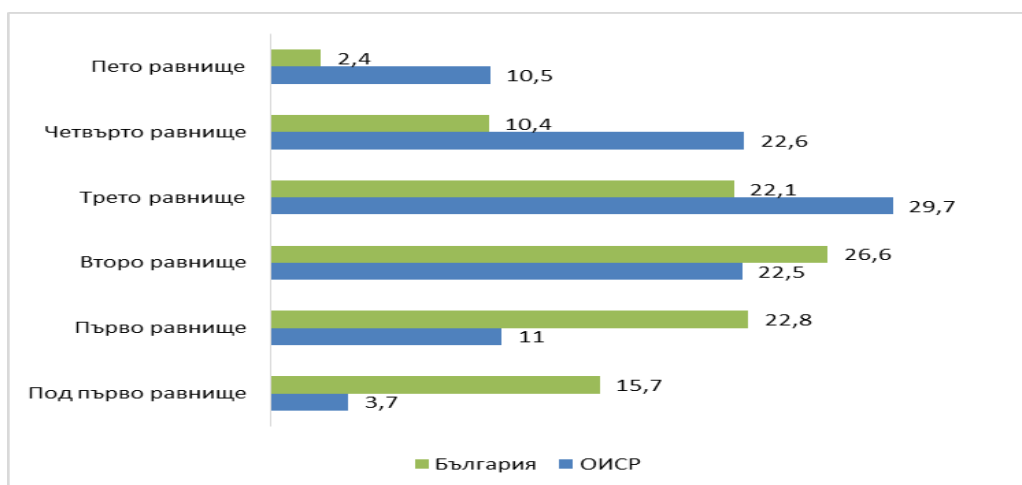
Среден резултат (точки)	Държава/регион	Държава/регион, средният резултат на която не се отличава съществено от средния резултат на държавата/региона във втората колона
547	Естония	
537	Финландия	Канада
532	Канада	Финландия
520	Полша	
511	Австралия	САЩ, Португалия
506	САЩ	Австралия, Португалия, Латвия, Литва
505	Португалия	Австралия, САЩ, Латвия
501	Латвия	САЩ, Португалия, Литва, Русия
498	Литва	САЩ, Латвия, Русия
495	Русия	Латвия, Литва, Испания
492	Испания	Русия
481	Словакия	Италия
476	Италия	Словакия
451	Чили	Сърбия
444	Сърбия	Чили
432	България	
420	Бразилия	
411	Перу	Грузия
403	Грузия	Перу
388	Индонезия	

Източник: OECD/PISA.

Резултатите на българските ученици са значително под средния резултат за изследването – със 73 точки по-ниски от средния резултат за ОИСР. Съществува и значителна вариация в резултатите на българските ученици според пола, говоримия в семейството език и социално-икономическия статус.

Скалата, чрез която PISA обобщава знанията и уменията на учениците в областта на финансовата грамотност, е разделена на 5 равнища на постижения, като най-ниско е първо равнище, а най-високо – пето равнище. Средният резултат на един ученик показва на кое равнище съответстват

най-трудните задачи, които той може да реши успешно. Фигура 1 представя разпределението на българските ученици и средно в ОИСР по равнищата на скалата на постиженията.

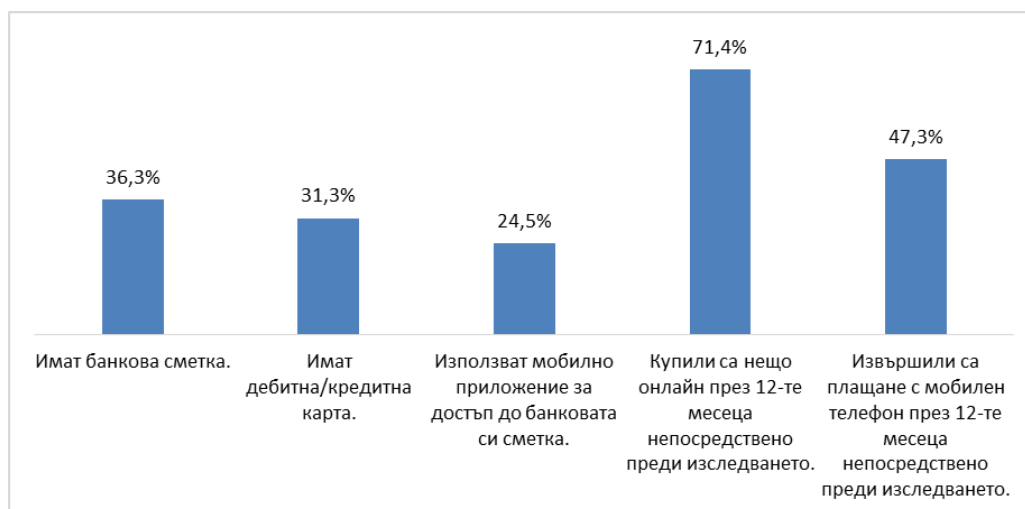

Източник: OECD/PISA.

Фигура 1. Дял (в %) на българските ученици и средно в ОИСР по равнища на скалата на постижения

Според данните около 38,5% от българските ученици могат да се справят само с най-елементарни финансови задачи – техните резултати са на първо и под първо равнище. Само 2,4% от учениците в България са решили най-трудните задачи при почти 11% от учениците средно в ОИСР.

PISA проучва също до каква степен младите хора са част от финансовата система чрез въпросник за опита им при работа с базови финансови продукти, като банкова сметка, дебитни карти, мобилни приложения с достъп до банкова сметка и др. (Фигура 2)

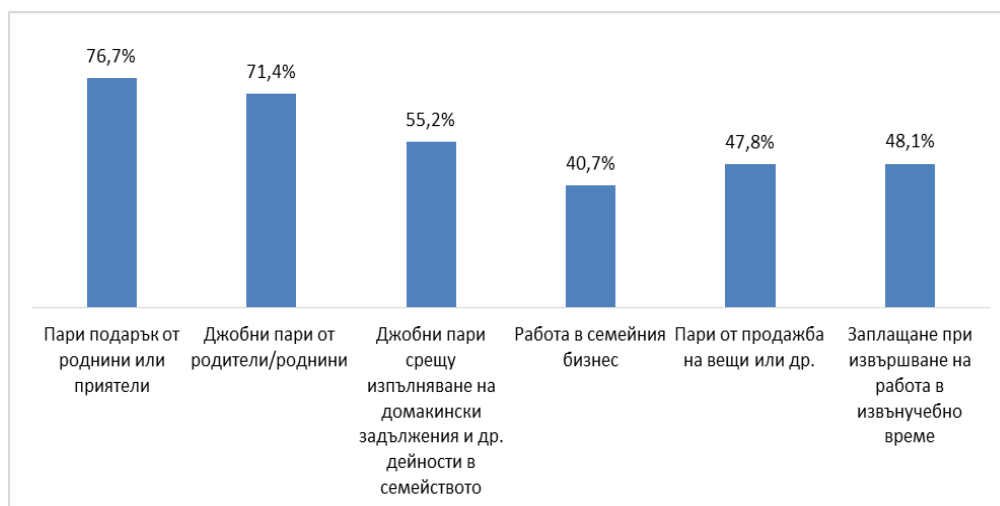

Източник: OECD/PISA.

Фигура 2. Включеност на българските ученици във финансовата система

Опитът на учениците с финансови продукти и инструменти се асоциира с по-висока финансова грамотност. Онлайн активността на учениците е сравнително висока.

Личният бюджет на учениците (фиг. 3) се формира от няколко източника, сред които най-често това са пари, дадени като подарък от приятели или роднини – 84% средно в ОИСР. Друг източник са джобните пари, които учениците получават от своите родители или роднини, без да е необходимо да извършват някакви дейности. В България това е най-разпространеният източник – посочват го повече от 70% от учениците, докато средно в ОИСР само 48%. Около 42% от учениците в ОИСР обаче получават джобни пари, но срещу редовното изпълняване на домакински задължения или други дейности в семейството. Около 38% от учениците са посочили, че са получили някакво заплащане за извършване на работа в извънучебно време, 37% са получили средства от продажба на вещи или др. Най-слабо представеният източник на пари за учениците в ОИСР е извършването на работа в семейния бизнес – само около 19%, докато за 41% от българските ученици това е източник на средства.

Източник: OECD/PISA.

Фигура 3. Източници на средства за учениците в България

Увереността на учениците при използване на банкови продукти и извършване на онлайн плащания се асоциира с по-висок среден резултат на теста. Доколко ефективно обаче учениците могат да управляват парите си, показват следните данни:

- Следят баланса по банковата си сметка – 65% средно в ОИСР и 54,9% от българските ученици.
- Планират разходите си, като имат предвид финансовото си положение в конкретния момент – 64% средно в ОИСР и 54,3% от българските ученици.

- Могат да разберат достатъчно добре съдържанието на банково извечение – 43% средно в ОИСР и 42,5% от българските ученици.
- Могат да попълнят правилно формуляр в банка – 41% средно в ОИСР и 42,7% от българските ученици.
- Могат да разберат достатъчно добре информацията в договор за продажба – 37% средно в ОИСР и 45,4% от българските ученици.

Данните показват, че познанията и уменията на българските ученици, свързани с финансови понятия и концепции, финансови продукти и др. значително отстъпват в сравнение с връстниците им от държавите в ОИСР. Участието на българските ученици във финансовата система е сравнително по-слабо – само около една трета са посочили, че имат опит с конкретни финансови продукти.

Точно затова изследването PISA е първостепенен стратегически ориентир за програмите по финансова грамотност, преподавани в учебните заведения, които би следвало да способстват за бъдещата реализация на младите хора. Програми, които могат да дадат търсената „практическа и житейска“ ориентация на учебния процес.

Очертаната по-горе картина убедително доказва необходимостта от повече, разнообразни и иновативни интервенции в посока повишаване на финансовата грамотност, въпреки немалкия брой описани тук ресурси в областта на обучението по финансова грамотност. До изработването на Национална стратегия и координирания на национално ниво План за действие бихме очертали следните сериозни дефицити в обучението по финансова грамотност в България:

- Информацията за различните инициативи в областта е недостатъчна, разпръсната в публичното пространство, което намалява възможностите за ползване и мащаба на въздействие. А липсата на обмен на информация между заинтересованите страни води до неефективно, лимитирано използване на ресурсите, включително и поради възможно дублиране на дейностите.
- Ресурсите, предлагани от различните доставчици, не са съпоставими от гледна точка на ефективност на въздействието, устойчивост и мащаб на интервенцията. Единици са тези, които имат такива характеристики и съответно по-висока степен на ефективност.
- Крайно недостатъчни са образователните инициативи – ресурси, които имат систематичен, устойчив и достатъчно мащабен характер. С други думи „работи се на парче“. Над половината от ресурсите са налични в интернет пространството и само около една трета са различни форми на обученияя.
- Разпределението на адресираните целеви групи е неравномерно. На практика са изключени редица групи и няма адекватни, отговарящи на специфичните потребности образователни ресурси, предназначени за групи като студенти, млади хора, изключени от образователната система, малцинствени групи.

- Не се създават достатъчно възможности за мултиплициране на успешните образователните програми, практики и инициативи.
- Липсва форум, който да обедини заинтересованите страни и да стимулира диалога и обмена на добри практики.
- Липсва разработен и утвърден стандартен въпросник за периодична оценка на финансовата грамотност у нас на всеки три до пет години.
- Необходимо е да бъдат тествани и детайлно оценявани за ефективност осъществените програми.

Всъщност, от висока степен на финансова грамотност имат полза не само индивидите, но и икономиката и обществото като цяло. Финансовата грамотност, като се опира на разбиране на финансовите концепции, потенциалните ползи и рискове на различните финансови продукти, в крайна сметка се превръща в умение за управление баланса на домакинствата. Изграждането и развитието на умения за управление баланса на домакинството в обществото може да отнеме десетилетия, ако не и едно поколение. Но тези умения са крайно необходими и могат да бъдат научени. Това може и би следвало да се случи с ефективни образователни програми в училищното образование у нас и то от най-ранна възраст.

В България, въпреки общественото признаване важността на темата „финансова грамотност“ и наличието на някои институционални активности и инициативи досега, едва през 2020 г. се стига до изработване на „национална стратегия“ и „план за действие“. След приемането им през 2021 година са нужни устойчива промяна и мащаб на интервенцията.

Точно такава промяна е заложена в Приоритет 3 от националната стратегия. Според нея „Повишаването на финансовата грамотност на целевите групи на ученици и студенти е от особено значение с оглед на няколко фактора: от една страна, регистрираните ниски нива на финансова грамотност, а от друга – дълъг житейски хоризонт с всички произтичащи от това предизвикателства и възможности. Финансовата грамотност чрез системата на училищното образование по правило е високоефективна поради възможността да се гарантира мащабност и устойчивост на интервенцията.“ (Национална стратегия за финансова грамотност на Република България (2021-2025)).

Заключение

Неслучайно в множество страни по света финансовата грамотност е въпрос на национална политика от десетилетия. Това позволява, чрез интеграция на усилията да се постигне висока степен на ефективност и мащаб на интервенцията. В този смисъл са и препоръките на ОИСР и Световната банка, които разгледахме в настоящото изследване.

В тази посока трябва да работят интегрирано държавните институции, образователното министерство и всички заинтересовани страни. МОН трябва да има също план за въвеждане на финансовото образование възможно най-рано чрез качествена подготовка на учителите и осигуряване на качествени ресурси за обучение за всички степени на училищното образование в България – от предучилищна възраст до гимназиалното образование, включително и разработване на ресурси за обучение на студенти.

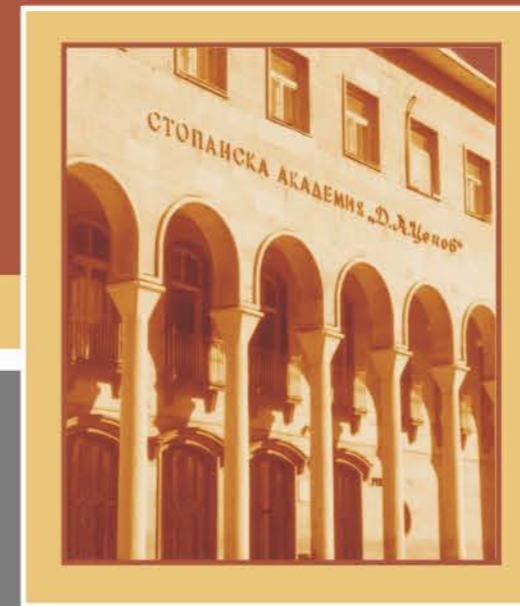
Използвани източници

- (2020). Извлечено от <http://www.oecd.org/finance/financial-education/advancingnational>
- (2020). Извлечено от Международен портал за финансово образование: <http://www.financial-education.org/home.html>.
- (2020). www.oecd.org/finance/education/Financial-Literacy-of-Adults-in-South-East-Europe.
- Вартоник, Р., Христов, Л., & Панайотова, Т. (2016). *Бяла книга на финансовата грамотност в България*. София.
- Институт за изследване на образованието. (2019). *Качество и равенство в училищното образование: поглед през резултатите от PISA 2018*. София.
- Национална стратегия за финансова грамотност на Република България (2021-2025). Извлечено от <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1410>
- МФ. (2021). Извлечено от HYPERLINK "<https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=5744>" <https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=5744>
План за действие
- Петрова, С. (2020). *Могат ли българските деветокласници да управляват парите си?* Извлечено от Институт за изследване на образованието.
- (2020). Извлечено от Център за оценяване в предучилищното и училищно образование: http://copuo.bg/upload/docs/2020-05/FinLit_PISA2018_BGR.pdf
- OECD. (2020). *OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy*.
- OECD, Издателство на OECD, Париж. (2014). *Финансово образование за младежта: Ролята на училищата* ., Извлечено от <https://doi.org/10.1787/9789264174825-en>
- Фондация Инициатива за финансова грамотност. (2016). Извлечено от <http://www.financialliteracy.eu>

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д. А. ЦЕНОВ“ - СВИЦОВ

ГОДИШЕН
АЛМАНАХ
НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
НА ДОКТОРАНТИ

ГОДИШЕН
АЛМАНАХ
НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
НА ДОКТОРАНТИ

Том XIV, 2021

Книга 17

Том XIV, 2021 г.
Книга 17

Академично издателство
„ЦЕНОВ“ - Свищов

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

Доц. д-р Красимира Славева – главен редактор
Доц. д-р Марина Николова – зам. главен редактор
Доц. д-р Пепа Стойкова
Доц. д-р Ваня Григорова
Доц. д-р Христо Сирашки
Доц. д-р Петранка Мидова
Доц. д-р Николай Нинов
Доц. д-р Людмил Несторов

Екип за техническо обслужване:

Анка Танева – стилев редактор
Ст. преп. Иванка Борисова – превод и редакция
на английски език
Янислава Александрова – технически секретар

СЪДЪРЖАНИЕ

Студии

Андрей Антонов Йорданов ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ВЪВЕЖДАНЕТО НА ГЪВКАВО УПРАВЛЕНИЕ В ПРОЕКТНИ ЕКИПИ.....	5
Анна Димитрова Димитрова СТРУКТУРНИ ТРАНСФОРМАЦИИ НА ПРЕКИТЕ ЧУЖДЕСТРАННИ И ВЪТРЕШНИ ИНВЕСТИЦИОННИ ПОТОЦИ В БЪЛГАРИЯ (2010 – 2020).....	24
Беатрис Венциславова Любенова СТРЕС ТЕСТОВЕТЕ КАТО ИНТЕГРАЛЕН ПОДХОД ЗА КОМПЛЕКСНА ОЦЕНКА НА УПРАВЛЕНИЕТО НА РИСКА, КАЧЕСТВОТО НА АКТИВИТЕ И УСТОЙЧИВОСТТА НА БАНКИТЕ	49
Даниел Сергеев Тунчев ПЪРВИЧНИ И ВТОРИЧНИ ФАКТОРИ ЗА ФОРМИРАНЕ ЦЕНАТА НА ПЕТРОЛА – ИКОНОМИЧЕСКИ РАКУРСИ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ АСПЕКТИ	81
Диана Руменова Христова КАРИЕРНОТО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ И РАБОТОДАТЕЛИТЕ	103
Елена Валериева Вълчева АНАЛИЗ НА ТОВАРНИЯ АВТОМОБИЛЕН ТРАНСПОРТ В БЪЛГАРИЯ	118
Елена Димитрова Ташкова КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА ЗА ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ИКОНОМИКАТА.....	137
Калоян Драгомиров Паргов ИСТОРИЧЕСКИ АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ЕНЕРГИЙНАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ В НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК	163
Николай Кирилов Калистратов МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА РЕВИЗИОННИЯ АКТ И ОТЧИТАНЕ НА ФУНКЦИИТЕ И ВЛИЯНИЕТО МУ ВЪРХУ ИКОНОМИКАТА В СЯНКА В БЪЛГАРИЯ	192
Стелиян Богданов Стефанов ПОТРЕБНОСТ ОТ ПРОМЕНИ В ДАНЪЧНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ.....	217

Юлиан Христов Войнов
ПРЕДПОСТАВКИ И ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА
ИНСТРУМЕНТАРИУМА ЗА СТРЕС ТЕСТ НА ПУБЛИЧНИТЕ ФИНАНСИ 234

Yaakov Itach
THE IMPACT OF FINANCIAL EDUCATION PROGRAMMES
IN ISRAEL AND THE FAMILY DISCUSSION ON FINANCIAL
MATTERS ON THE BEHAVIOUR OF YOUTH..... 260

Статии

Борислав Петров Лазаров
ТЕНДЕНЦИИ В ИНТЕНЗИВНОСТТА НА АВТОМОБИЛНОТО ДВИЖЕНИЕ
В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ КАТО ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКА
ОБОСНОВКА НА РАЗВИТИЕТО НА TEN-T 289

Боряна Великова Симеонова
МОДЕЛИ ЗА ОЦЕНЯВАНЕ НА СТОКИТЕ В ПРЕДПРИЯТИЯТА
С ТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ 303

Боян Димитров Вранчев
ЕФЕКТИВНОСТ НА ПРОЕКТНИТЕ ЕКИПИ 315

Ваня Владимирова Галчева
АНАЛИЗ НА АВТОМОБИЛНИТЕ ПРЕДСТАВИТЕЛСТВА
В БЪЛГАРИЯ 332

Вахан Ахаси Бохосян
МОРАЛЕН РИСК И ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА КОНФЛИКТА
“ПРИНЦИПАЛ-АГЕНТ“ В ЗАСТРАХОВАНЕТО 343

Галя Колева Монева
ГЕНЕЗИС И ЕВОЛЮЦИЯ НА РЕВЕНЮ МЕНИДЖМЪНТА
НА РЕСТОРАНТЪОРСКИЯ БИЗНЕС..... 356

Георги Стоилов Анев
БИЗНЕС МОДЕЛИ И ПОДХОДИ ЗА ГЕНЕРИРАНЕ НА ПРИХОДИ
В ЕЛЕКТРОННАТА ТЪРГОВИЯ 373

Даниел Генчев Данчев
НОВИ ПОЛИТИКИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД МАЛКИТЕ И СРЕДНИ
ПРЕДПРИЯТИЯ В БЪЛГАРИЯ 390

Даниела Стойчева Сачарова
КОНЦЕНТРАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ
ОБЩОЗАСТРАХОВАТЕЛНИ КОМПАНИИ В СЕКТОРА
НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ 402

Димитър Сергеев Димитров БАЛКАНСКИЯТ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ВЪЗЕЛ И БЪЛГАРСКИЯТ ТУРИЗЪМ.....	412
Кармен Димитров Вранчев НИЪРШОРИНГЪТ КАТО СТРАТЕГИЯ ЗА ПРИВЛИЧАНЕ НА ПРЕКИ ЧУЖДЕСТРАННИ ИНВЕСТИЦИИ В БЪЛГАРИЯ.....	422
Катя Симеонова Иванова ФИНАНСОВИ АСПЕКТИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В УСЛОВИЯТА НА COVID-19	436
Кузман Илиев Илиев ПАРИЧНАТА ДИНАМИКА КАТО ФАКТОР НА ГЕНЕРАЛНОТО РАВНОВЕСИЕ В ИКОНОМИКАТА И ИКОНОМИЧЕСКИЯ ЦИКЪЛ – КОНЦЕПТУАЛНИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ	450
Магдалена Славе Андоновска ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА МЕДИЙНИЯ ПЛУРАЛИЗЪМ В РЕПУБЛИКА С. МАКЕДОНИЯ	466
Мария Александрова Велкова УПРАВЛЕНИЕ НА КОНФЛИКТИ В МУЛТИКУЛТУРНИ ОРГАНИЗАЦИИ	475
Мартин Николаев Харизанов ФИНАНСОВИ АСПЕКТИ НА РЕАЛИЗИРАНИТЕ ПРОГРАМИ ЗА РАЗВИТИЕ В СЕВЕРОЗАПАДНИЯ РАЙОН ЗА ПЛАНИРАНЕ	487
Мартин Яворов Бакърджиев УСТОЙЧИВОСТ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В КОРПОРАТИВНОТО УПРАВЛЕНИЕ	503
Моника Любомирова Янакиева ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ФОРМИРАНЕТО И БЮДЖЕТИРАНЕТО НА ПУБЛИЧНИТЕ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТТА НА МЛАДЕЖТА	523
Наталия Стоянчева Стоянова ЗА НАПРЕДЪКА НА БЪЛГАРИЯ ПО ГЛОБАЛНИТЕ ЦЕЛИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ	543
Никола Илчов Илчев ОПЕРАТИВНИ МОДЕЛИ ЗА ТЪРГОВИЯ НА ХРАНИТЕЛНИ СТОКИ И НАПИТКИ В ДИГИТАЛНА СРЕДА	555
Орлин Чавдаров Япраков АНАЛИЗ НА КОЛИЧЕСТВЕНИТЕ ИЗМЕРИТЕЛИ В БЪЛГАРСКИЯ БАНКОВ ПАЗАР	565

Рая Бисерова Драгоева ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА КОНСОЛИДАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ ВЪРХУ ЕФЕКТИВНОСТТА НА БАНКОВАТА ДЕЙНОСТ	580
Румяна Цветанова Витнъова ПОСТИЖЕНИЯ И ПРАКТИКИ ПРИ ВЪВЕЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ ПО ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ В УЧИЛИЩАТА	598
Светлана Димитрова Аврионова ПОСТЪПЛЕНИЯТА ОТ ДАНЪЧНИ ПРИХОДИ В БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ПАНДЕМИЯТА КОВИД-19	615
Силвия Петрова Петранова ТУРИЗМЪТ В БЪЛГАРИЯ И КРИЗАТА COVID-19	625
Слави Петров Джалъзов ТЕОРЕТИЧНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ОНЛАЙН КОМУНИКАЦИИТЕ В ТУРИСТИЧЕСКИЯ БИЗНЕС	638
Снежана Веселинова Найденова СТРАТЕГИЧЕСКАТА РАМКА НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА – ПРОБЛЕМНИ ОБЛАСТИ И ВЪЗМОЖНИ ПОЗИТИВНИ ЕФЕКТИ ЗА ОСНОВНИТЕ УЧАСТНИЦИ	652
Станислав Чавдаров Младенов ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ПАНДЕМИЯТА ОТ COVID-19 ВЪРХУ СЕКТОРИТЕ В ИКОНОМИКАТА НА СТРАНАТА	669
Стефан Ангелов Пешов СЪЩНОСТ НА ДАНЪЧНИТЕ ИЗМАМИ ПРИ ТЪРГОВИЯТА С ГОРИВА И НЕФТОПРОДУКТИ	687
Теодор Людмилев Борисов РЕПУБЛИКАНСКАТА ПЪТНА ИНФРАСТРУКТУРА В БЪЛГАРИЯ – СПЕЦИФИКИ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ.....	697

ГОДИШЕН
АЛМАНАХ
НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ДОКТОРАНТИ
Студии и статии
Том XIV – 2021, книга 17

Даден за печат на 10.07.2023 г., излязъл от печат 14.07.2023 г.
Поръчка № 18830; формат 16/70/100; тираж 65

ISSN 1313-6542

Издателство и печат: Академично издателство „Ценов“
Свищов, ул. „Цанко Церковски“ 11А